

УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Пелагеша Н.Є. (м. Київ)

Анотація

В статті ставиться питання про доцільність та коректність використання терміну «національна ідентичність» з причин його семантичної багатозначності та генетичної пов'язаності з поняттям «націоналізм»; висувається теза про те, що ідея створення української національної ідентичності не є сучасною з огляду та регіональні та світові тенденції.

Ключові слова

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, НАЦІОНАЛІЗМ, ЄВРОІНТЕГРАЦІЯ, УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, ДЕРЖАВНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, ІДЕАЛЬНИЙ ТИП, ЄВРОПЕЙСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ, РЕГІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Вступ

Актуальність проблеми обумовлюється зміною соціокультурного контексту розвитку цивілізації та появою нових методологічних підходів в гуманітарних дослідженнях, як в західних, так і в українських. Внаслідок цього виникає потреба переосмислення традиційних есенціалістських підходів до проблеми нації та національної ідентичності.

Замість поняття національна ідентичність, на думку автора, слід в науковий обіг ввести більш нейтральне в ідеологічному плані поняття **державна ідентичність**. Українська державна ідентичність повинна стати **«ідеальним типом»**, до якого на підставі спільних інтересів і цінностей, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві. Стверджується необхідність приєднання України до побудови європейської ідентичності та органічного входження її в процеси створення загальноєвропейського соціокультурного простору.

Визначивши **метою** формування української державної ідентичності і європейську ідентичність, в тому числі українське суспільство отримає нові чітко окреслені перспективи розвитку. Домінантою цього процесу стануть зміни у суспільній свідомості соціуму у контексті опанування європейських цінностей та приєднання до загальноєвропейського соціокультурного простору.

Мета статті: дати аналіз української державної ідентичності в контексті євроінтеграції.

Обговорення проблеми

Звернення до проблеми формування загальнодержавної ідентичності обумовлене тим, що сьогодні феномен «політичної нації», як головного суб'єкта міжнародного життя, на основі якого більшість вітчизняних вчених говорять про можливість формування ідентичності, певною мірою, втрачає свій визначальний зміст. Можна визначити наступні чинники цього процесу: 1. Глобалізація дозволила активній частині людства реалізувати свої соціально-економічні потреби майже

без огляду на інститут національної держави й цінності національних культур. 2. Міжнародне співтовариство на загал (за виключенням ортодоксального ісламу й окремих маргінальних авторитарних режимів) прийшло до розуміння пріоритетності прав і свобод кожної окремої людини по відношенню до традиційних повноважень і завдань нації, конфесії й держави. Виник феномен «загальнолюдських цінностей» 3. Зростання геополітичної й геоекономічної могутності світових наддержав та загострення проблеми контролю за невідновлюваними природними ресурсами призвело до появи міждержавних об'єднань. Кожна з учасниць такого союзу змушена, до певної міри, обмежувати свої суто національні економічні потреби на користь потужного наддержавного утворення. Всі ці глобальні світові тенденції об'єктивно звужують традиційний ареал існування національної політичної нації, нівелюючи вплив національних особливостей на економічні процеси [1,10]. Крім того, власне в українському соціумі відбуваються інтенсивні процеси зміни ідентичностей пов'язані з розпадом Радянського союзу та утворенням незалежної Української держави. Зміна соціокультурного контексту, поява нових методологічних підходів в гуманітарних дослідженнях, як в західних, так і в українських, потребують переосмислення традиційних есенціалістських підходів до проблеми нації та національної ідентичності. Як зазначають М. Михальченко та З.Самчук, «проблема самоідентифікації українства та самоідентифікації України, залишається чи не найтоншим місцем державницької української інженерії з часів проголошення незалежності» [2,56].

Для української соціогуманітаристики та політичного дискурсу це поняття є порівняно новим. В основному в українській гуманітарній науці переважають дослідження проблем «української національної ідентичності». З найновіших досліджень можна виділити роботи Л. Нагорної, А. Астаф'єва, Г. Палія, В. Горлової, М. Обушного, Ю. Вільчинської та Т. Стародуб.

У цій статті ми хочемо поставити питання про доцільність та коректність використання терміну «національна ідентичність» з причин його семантичної багатозначності та генетичної пов'язаності з поняттям «націоналізм». На наше переконання, концепція української національної ідентичності непридатна для використання у загальнодержавному політичному контексті та загальнодержавній політичній риторіці, оскільки в ній закладений величезний, з огляду на етнічну строкатість українського суспільства, конфліктний потенціал. Як зазначає В. Палій, слабкість національної ідентичності в порівнянні з етнічною породжує небезпеку відмежування представників етносу від решти суспільства, зростає ймовірність міжетнічного та міждержавного конфліктів. Крім того наявність етнічних анклавів, за умов слабкості загальнонаціональних зв'язків створює сприятливу ситуацію для використання їх та їхніх суперечностей із державним центром зовнішніми силами [3, 12].

Спробуємо пояснити свою позицію. Означення «національний» почало використовуватися в європейській науці в 19 ст. в період становлення національних держав. Як зазначає А. Астаф'єв, «тоді становлення націй як історичних спільнот було пов'язане з розвитком ринкових відносин, внаслідок чого сформувалось громадянське суспільство, котре власне і є нацією. Її природа полягає в подоланні етнічної відокремленості людей, в залученні їх до широкої системи соціальних та культурних взаємин. Крім того, основою національної ідентичності є територіальний принцип та громадянські права, а не «народна культура»» [4, 244].

Сьогодні концентрацію на етноцентричних концепціях побудови української нації та національної ідентичності можна, на нашу думку, пояснити своєрідною компенсацією втрачених можливостей епохи націєтворення, коли українці не мали можливості створити національну державу одночасно з націями сусідньої Європи. Такі праці, звичайно, є дуже важливими та необхідним, але все ж залишаються відтвореним на папері минулим. Чи достатньо цих досліджень для того, щоб задовольнити сучасні потреби та тенденції розвитку українського соціуму? Фактом залишається те, що розроблювана частиною української інтелігенції ідея створення «української національної ідентичності» не знаходить підтримки та розвитку серед громадян нашої держави. Як підкреслює Л. П. Нагорна, «втомлений, дезорієнтований, поляризований український соціум демонструє байдужість до суто національних цінностей» [1, 76].

Хотілося б наголосити на тому, що не дивлячись ні на які історичні негаразди та перипетії, українська політична нація існує як доконаний факт. Вона виконала свої державотворчі функції, створивши незалежну державу, і продовжує їх виконувати, про що засвідчила Помаранчева революція. Я. Грицак пише з цього приводу: «Коли розглянути винятково несприятливі умови постановня української нації, то український проект є найуспішнішим у 20-му столітті» [5, 243]. Концентрація ж на етноцентричних концепціях виглядає ж як постійне намагання довести самим собі реальність власного існування.

На нашу думку, ідея створення української національної ідентичності є не тільки небезпечною за своїм конфліктогенним потенціалом. Вона не є сучасною з огляду та регіональні та світові тенденції. «Сучасна цивілізація розвивається надзвичайно динамічно, часто зміни відбуваються швидше, ніж ми встигаємо їх осмислити. Керуватися в політичній практиці категоріями й стандартами вчорашнього дня – значить прирікати свою країну на історичний програш», - зазначив президент України В. Ющенко [6, 10]. Яку б назву не присвоїли вчені українській ідентичності, повинна бути сформована така стратегія державної політики, яка б враховувала необхідність **випереджувального забезпечення соціокультурних потреб**

суспільних груп та одночасно формувала спільні ідентифікаційні засади в суспільстві [3, 8]. Єдина державна ідентичність України повинна бути прийнятною для якомога більшої кількості громадян України.

Натомість сьогодні, як зазначають В. Горбатенко та І. Вільчинська, в українському соціумі чітко простежуються характерні ознаки кризи ідентичності: відсутність гармонії між національною ідентифікацією та іншими різновидами колективно-культурно ідентифікації; суперечливість між міфами про національну ідентичність та реальними потребами, інтересами, та прагненнями окремих груп населення; розрив між утвердженням пріоритету особи в суспільно-політичному розвитку та широким декларуванням ідеї пріоритету загальнодержавних, загальнонаціональних інтересів; надмірна увага масової свідомості до ідеологічних (насамперед національно-забарвлених) цінностей замість прагматичних пропозицій у процесі реформування суспільного організму; суперечність між етнічними та національними цінностями та вестернізованим світосприйняттям у молодіжному середовищі [7, 124; 8, 10]. Як зазначає Л. Нагорна, гостра криза ідентичності, у стані якої український соціум перебуває і досі вимагає від політичної науки пильної уваги і зважених рекомендацій щодо її подолання [1, 4].

Існують два напрями інтерпретації національної ідентичності. До першого належать представники так званої інструменталістської (модерністської) версії, які вважають національну ідентичність уявним, символічним чи навіть «фіктивним» поняттям, пов'язаним за сучасних соціополітичних обставин з втратою раціональної інтелектуальної та критичної здібності (Е.Геллнер, Р. Вільямс, Е. Гобсбаум, С. Холл, П. Нідермюллер та ін.). Нація в цьому випадку виступає як свідомо сконструйована спільнота, а національна ідентичність - як продукт суспільної інженерії та ідеологічних маніпуляцій політичних еліт. В рамках цього напрямку стверджується, що в умовах постмодерну реальною базою для ідентифікації і культурної належності виступає не національна, а соціальна ідентичність, актуальні соціальні взаємозв'язки. До другого напрямку належать вчені, які продовжують відстоювати етнологічну концепцію національної ідентичності. На думку прихильників цього напрямку, нація на відміну від етносу, мусить визначити та самоусвідомлювати себе, і саме в процесі цього самоусвідомлення формується національна ідентичність (Е. Сміт та ін.). Етнологічні школи тісно пов'язані з примордіалістськими версіями національної ідентичності, згідно з яким нація являє собою природну спільноту.

У процесі аналізу зазначених суперечливих концепцій до цікавих висновків прийшла Т. Воропай. Вона обґрунтовано доводить обмеженість тлумачення національної ідентичності в есенціалістському дусі, тобто розуміння нації як чогось одвічно даного і субстанційно незмінного. Автор пише: «Гіпостазування національної ідентичності призводить, по-перше, до того, що категорія соціальної практики ототожнюється з теоретичними категоріями. По-друге, «теоретично»

виправдовуються унітаризм та культурний ізоляціонізм, які штучно уникають діалогу культур, внаслідок чого нації втрачають важливий імпульс саморозвитку. Нація – це динамічна система, вона віддзеркалює неоднорідність та мінливість реального світу. Подібна диверсифікація акцентується у сучасних концепціях культурної ідентичності (П. Берк, Ж. Деріда). З одного боку, есенціалістські та унітаристські моделі національної ідентичності мають рацію, але відмова від цієї моделі не означає заперечення національної ідентичності як соціокультурної та соціополітичної реальності [9, 25]. «Внутрішню суперечливість та поліаспектність конструкту “національна ідентичність” в ситуації наростання глобалізаційних процесів та становлення постнаціонального суспільства» підкреслює також В. Горлова [10, 11].

Таким чином, етнічна концепція державної ідентичності (в нашому випадку української національної ідентичності) не може бути консолідуючим чинником внаслідок іманентно властивого цьому поняттю зміщення акцентів на самі лише етнічні цінності та різне ставлення до політичної реальності поліетнічного соціуму, яким є соціум український. Натомість державницька політична концепція ідентичності є нині єдино прийнятною як у теоретичних пошуках, так і в практично-політичній діяльності. Поліетнічність українського суспільства є загальновідомим фактом. Це підтверджують дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р.: на її території проживають представники понад 130 національностей і народностей. У національному складі населення України переважна більшість — українці, чисельність яких становила 37541,7 тис. осіб, або 77,8 % від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р., кількість українців зросла на 0,3 %, а їх питома вага серед жителів України — на 5,1 %.

Друге місце за чисельністю посідають росіяни. Їхня кількість порівняно з переписом 1989 р. зменшилася на 26,6 % і становила на дату проведення перепису 2001 р. 8334,1 тис. осіб. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилася на 4,8 відсоткових пункти і склала 17,3 % [8,56]. В Україні розселення етносів має виразну регіональну визначеність. Найбільше росіян, наприклад, проживає в Донецькій, Луганській, Харківській областях та на Півдні України. Крім того, вони становлять абсолютну більшість у Криму. Практично всі кримські татари-репатріанти поселилися у Криму на своїй історичній батьківщині. Причому зростання чисельності кримських татар в Україні супроводжується збільшенням чисельності інших тюркомовних народів. Кожна з цих груп окремо не складає відчутної частини населення країни, але взяті разом тюркомовні народи з кримськими татарами налічують понад 500 тис. чол.

На нашу думку, замість поняття національна ідентичність слід в науковий обіг ввести більш нейтральне в ідеологічному плані поняття **державна ідентичність. Українська державна ідентичність повинна**

стати «ідеальним типом», до якого на підставі спільних інтересів і цінностей, мають тяжіти індивідуальні та спільнотні ідентичності в суспільстві. Визрівання цілісної державної ідентичності, яка б об'єднувала більшість громадян України, не заперечує існування окремих етнічних, культурних, регіональних ідентичностей тощо, які, відповідно до інтересів України, мали б бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст [10, 203]. Як зазначає М. Степико, метою «сучасного, найбільш важкого, дуже тривалого, проте важливого етапу становлення української політичної нації є не «переплавлення» її етнічної різноманітності в одному котлі, а досягнення гармонії та взаємозалежності громадянської та етнічної ідентичностей українського суспільства» [11, 60].

Як зазначають П. Ігнатенко, та В. Павленко, рішення конфлікту ідентифікацій різних соціальних та етнічних груп українських громадян можливе шляхом переоцінки в межах існуючої систем цінностей, або шляхом формування нових ідентичностей. В останньому випадку формування нових ідентифікацій супроводжуватиметься розширенням системи цінностей і відповідно створенням нового контексту для самовизначення і власної переоцінки [12, 209]. Проблема ж формування нових ідентичностей у сучасній світовій гуманітарній науці обговорюється дуже активно, і, очевидно, процеси їх формування уже зараз торкаються України безпосередньо [13; 14; 15; 16]. Аби коротко їх охарактеризувати, скористаємось творчим доробком російського геополітика А. Дугіна.

Одним із пріоритетів сучасного соціокультурного розвитку світу, поряд з глобалізацією, на його думку, є так звана «регіональна глобалізація» (більшість вчених використовують для позначення цих процесів термін «регіоналізація», але, очевидно, він не відображає всієї повноти та суті процесів, що відбуваються, і його можна легко сплутати з процесами внутрішньодержавної регіоналізації) [17, 113]. На європейській частині Євразії (в нашому випадку будемо говорити про неї, бо Україну стосується саме ця територія) відбувається не просто регіоналізація, а створення двох субконтинентальних конкуруючих соціокультурних просторів: панєвропейського та панслов'янського (точніше панросійського). Хочемо підкреслити, що ні про які процеси націєтворення в світі не йдеться. «Постнаціональне суспільство, яке неминуче прийде на зміну гегемонії національних держав, - стверджує Ю.Габермас, - за самою своєю структурою буде логічним продовженням останніх, оскільки "на шляху до постнаціонального суспільства ми можемо орієнтуватися на взірець якраз тої історичної форми, яку збираємося подолати". Габермас підкреслює, що наднаціональні утворення зможуть легше справлятися з проблемами, які сьогодні постали на порядку денному всієї світової спільноти.

Відповідно, якщо прийняти за аксіому, що громадян нашої країни нелогічно автоматично виключити з загальносвітових процесів, то

найбільш прийнятною ідеєю буде ідея створення такого типу **державної ідентичності, в якій би одночасно знаходили втілення найсучасніші світові тенденції щодо побудови соціокультурного простору**. До такого ж висновку прийшло немало українських учених.

А. Астафєв пише: «Варто відзначити, що у 20 ст. з'явилась ще одна концепція нації, яка очевидно буде актуальною в наступні десятиліття. Йдеться про висунення деякими західними вченими під впливом інтеграційних процесів в Європі ідеї про появу націй нового типу, а саме «мультинаціональних націй», зокрема європейської. Започаткував цю концепцію відомий іспанський вчений Х. Ортега-і-Гассет. Він стверджував, що у 20 столітті з'являється нове завдання: об'єднання ж іншими народами, розуміння того, що їхні інтереси і мораль близькі до власних інтересів і що разом можна протистояти віддаленим народам. **Ідея національного об'єднання може стати загальноєвропейською ідеєю**». [4, 245].

Вище ми говорили про запропоновану А. Дугіним концепцію «глобальної регіоналізації» саме тому, що «Євросоюз, незважаючи на декларовану універсальність моделі, продовжує залишатися **регіональним проектом**, створеним на цивілізаційному підґрунті» [18, 7]. Створення сучасного єдиного європейського соціокультурного простору пов'язано з його цивілізаційною складовою, котра є базисом об'єднання різних національно-культурних одиниць. Попри те, що ця модель, незважаючи на її унікальність і неповторність, включає також дуже важливі універсальні елементи загальноцивілізаційного значення, Європа являє собою динамічну модель взаємодії націй-держав, що відносяться, за Хантінгтоном, до Західноєвропейської цивілізації [13].

Інакше кажучи, сучасний етап європейського будівництва створює організаційні рамки для зародження і становлення нового етапу розвитку Новоєвропейської цивілізації. Як підкреслює О. Полтораков, «інституціональний вплив на посилення цивілізаційної однорідності в рамках Європейського Союзу буде посилюватися» [18, 10]. Це знаходить втілення в формуванні "нової редакції" "європейської ідеї", що фактично знаходиться в опозиції до «ідеї російської». В силу свого межового геополітичного положення Україні неминуче доведеться визначитись, яку «ідею» сповідувати.

Для потреб нашого дослідження нагадаємо, що про належність України до європейської цивілізації у вітчизняній науці сказано дуже багато (С. Кримський, Ю. Пахомов, Ю. Павленко та ін.), і навряд чи ця думка потребує деталізації в даній статті.

Отже, як це точно визначив А. Гальчинський, «історичним шансом державотворчого змагання української нації є максимально можливе впровадження європейських стандартів економічного та суспільно-політичного процесу як необхідної противаги російському

неоімперському проекту» [19, 121], тобто, висловлюючись термінами А. Дугіна, «регіональній глобалізації» з боку Росії.

Розвиваючи думку А. Дугіна, варто зазначити, що не ставши частиною європейського «глобального регіону», Україна неминуче, як це уже було в її історії, автоматично стане об'єктом створення іншого геополітичного та соціокультурного простору - панросійського.

Про значний вплив геополітичного фактора на внутрішньо українські процеси ідентифікації говорять також Т. Стародуб та І. Вільчинська. Т. Стародуб навіть говорить про можливість зародження наукового напрямку в дослідженні поняття регіональної ідентичності як наукової категорії. На її думку, цей напрям передбачає альтернативне тлумачення регіональної ідентичності України в контексті обрання нею однієї з нових регіональних ідентичностей в Європі. Під регіональною ідентифікацією автор розуміє «елемент суспільної та особистої свідомості, в якій відображається усвідомлення територіальною спільнотою своїх інтересів як щодо інших спільнот своєї нації, так і щодо територіальних спільнот сусідньої держави, або держав, що її оточують» [21, 8]. Цю ідею розвиває І. Вільчинська та застерігає, що «геополітичний чинник виступає потужним національним ідентитетом українського суспільства. Східний вектор геополітичної стратегії України може розколоти український соціум, а європейський – консолідувати суспільство та націю» [8, 9].

Аби запобігти загаданих вище негативних наслідків, в рамках євроінтеграційної політики України необхідне включення українського соціуму до процесів створення єдиного європейського соціокультурного простору та європейської ідентичності.

Оля Гнатюк пише з цього приводу: «З огляду на те, що у 20 столітті українські дебати про ідентичність великою мірою визначає напруга між заходом і сходом, або - тут з'являється виразний ідеологічний підтекст – між Європою та Росією, належить визначити співзалежність національної ідентичності від і тих понять. Підсумовуючи викладені міркування, можна стверджувати, що європейську тожсамість зазвичай подають як таку, котра певною мірою пов'язана з національною тожсамістю – або як її конкурентку, що може замінити націю, або як чинник, який цементує, доповнює чи навіть зміцнює національну ідентичність. Структуру національної ідентичності, своєю чергою проєктують на європейську ідентичність, і ця проєкція має ідеологічне обґрунтування. Українська тожсамість теж може прилягати до Європейської або протиставляти їй себе» [20, 355].

Цей шлях уже пройшли і Центрально-Європейські з пострадянського табору, які нещодавно стали членами ЄС. Почалося все понад 20 років тому, під час конференції в Римі (1980). Як протиположності дихотомічному поділові Європи відродилася концепція центральної Європи. «У 1980-х роках – завдяки внеску чільних

центральноєвропейських інтелектуалів Мілана Кундери, Чеслава Мілоша і Дьордя Конрада – та концепція пережила свій справжній ренесанс. Згадані інтелектуали наголошували на спільності долі національних культур регіону і, водночас не приймали дихотомічної класифікації, що однозначно трактувала ті культури як частину Східної Європи. **Привабливість даної концепції для дискурсу ідентичності полягала у входженні, - принаймні в царині ідей – до європейської спільноти»** [20, 400]. В уяві центральноєвропейців імідж Європи посів важливе місце. Саме він поєднував досить різні чеські, угорські та польські концепції. **Той міф також визначав спільну мету – «повернення до Європи».** Саме така спільна мета сьогодні потрібна і українському соціуму.

Визначивши метою формування української державної ідентичності і європейську ідентичність в тому числі, українське суспільство отримає нові чітко окреслені перспективи розвитку. Домінантою цього процесу стануть зміни у суспільній свідомості соціуму у контексті опанування європейських цінностей та приєднання до загальноєвропейського соціокультурного простору.

Перспектив подальших наукових досліджень:

- ✓ аналіз української державної ідентичності в контексті євроінтеграції.

Джерела

1. Нагорна Л.П. Національна ідентичність в Україні /НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К : ІПіЕНД, 2002. – 271с.
2. Михальченко М. Самчук З. Україна доби межичасся: Блиск та убозтво куртизанів. – Дрогобич : Відродження, 1998. – 286с.
3. Палій Г.О. Становлення єдиної національної ідентичності в контексті реалізації національних інтересів України: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К., 2005. – 16с.
4. Астафєв А.О. Національна ідентичність в Україні//Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / Національний ін-т стратегічних досліджень /В.С. Крисаченко (ред.). – К.: НІСД, 2004. – 647с.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – 344с.
6. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році» // Опубліковано на сайті: http://www.president.gov.ua/news/data/11_6001.html
7. Горбатенко Володимир Павлович. Модернізація українського суспільства у контексті сучасних цивілізаційних процесів: Дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 1999. – 379 с.

8. Вільчинська І.Ю. Етнічна та національна ідентичність сучасної української молоді: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.05 / НАН України; Інститут держави і права ім. В.М.Корецького – К., 2002. – 20с.

9. Воропай Т.С. Ідентичність соціального суб'єкта в дискурсі постмодернізму: Автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Університет внутрішніх справ. – Х., 2000. – 36с.

10. Горлова В.М.. Українська національна ідентичність: компаративний аналіз націоналістичних дискурсів: Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.12 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005.

11. Степико М. Т. Сучасний етап становлення української політичної нації: характерні особливості. //Стратегічна панорама. № 1, 2004.

12. Гнатенко П. И., Павленко В. Н. Идентичность: Философский и психологический анализ. – К., 1999. – 463с.

13. Peter van Ham. Identity Beyond the State: The Case of the European Union. //Copenhagen Peace Research Institute. June 2000. <http://www.ciaonet.org/wps/vap01/index.html>

14. Gian Enrico Rusconi. The Difficulty in Building a European Identity. The International Spectator. Volume XXXIII No. 1 (January-March 1998) // http://www.ciaonet.org/olj/iai/iai_janmar98.html

15. Pernille Rieker. Security, integration and identity change. //Norwegian Institute of International Affairs. December 2000. <http://www.ciaonet.org/wps/rip10/index.html>

16. Paolo Pombeni. The European Identity. The International Spectator. 1/2003. // http://www.ciaonet.org/olj/iai/iai_janmar03/iai_janmar03_02.pdf

17. Дугин А. Планетарная или региональная (глобализация больших пространств) // Глобальный дискурс: Анализ процессов глобализации в свете различных методологий:Сб. статей / Леонид В. Савин (ред.). – Суми : Университетская книга, 2003. – 142с.

18. Полтораков О. Ю. Європейська політична інтеграція в сучасній цивілізаційній системі: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України; Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2004.

19. Гальчинський А. С. Україна - на перехресті геополітичних інтересів. – К. : Знання України, 2002. – 178с.

20. Гнатюк Оля. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність: Авторизований переклад з польської / Український науковий ін-т Гарвардського ун-ту; Інститут критики. – К. : Критика, 2005. – 528с.

21. Стародуб Т. С. Процеси формування регіональної ідентичності України як чинник її зовнішньої політики в галузі безпеки: Автореф. дис... канд. політ. наук: 21.01.01 / Рада національної безпеки і оборони; Національний ін-т проблем міжнародної безпеки – К., 2005. – 24с.

Стаття надійшла 14.03.2006 р.